

**ДАВРАҶОИ
ТАҲАВВУЛИ ИНЪИКОСИ
МАСЪАЛАҶОИ АХЛОҚӢ
ДАР НАСРИ БАДЕИИ АСРИ ХХ**

*Мавлонова Мутриба Ҷураевна, номзади
илмҳои филология, доцент кафедраи
адабиёти муосири тоҷики МДТ “ДДХ ба номи
акад.Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)*

**ПЕРИОДЫ
ЭВОЛЮЦИИ, ОТРАЖАЮЩИЕ
ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
ПРОЗЕ ХХ ВЕКА**

*Мавлонова Мутриба Джураевна, кандидат
филологических наук, доцент кафедры
современной таджикской литературы ГОУ
«ХГУ имени акад. Б.Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)*

**PERIODS OF
EVOLUTION REFLECTING
ETHICAL PROBLEMS IN BELLES-
LETTRES PROSE REFERRING TO
THE XX-TH CENTURY**

*Mavlonova Mutriba Juraevna, candidate of
philological sciences, Associate Professor of the
department of modern Tajik literature under the
SEI “KhSU named after acad. B.Gafurov”
(Tajikistan, Khujand),
E-mail: mutriba_mavlonova@mail.ru*

Вожаҳои калидӣ: асар, таҳаввулот, марҳила, адабиёт, табаддулоти сиёсӣ, суннатҳои миллӣ, мавзӯ, вазъи сиёсӣ ва иҷтимоӣ, нақди адабӣ, арзишҳои ахлоқиву маънавӣ, ахлоқи ҳамзамонон

Дар мақола марҳалаҳои инъикоси масоили ахлоқӣ дар осори бадеии садаи ХХ мавриди омӯзишу таҳқиқи қарор гирифтааст. Муаллиф дар заминаи таҳқиқи осори бадеии садаи ХХ муайян намудааст, ки инъикоси масоили ахлоқӣ вобаста ба талаботи ниёзҳои замон, бахусус, бо таъсири дигаргуниҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ давр, табаддулоти кулӣ дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти мардуми тоҷик таҳаввул намудааст. Мавсуф се давраи тағйирёбии меъёрҳои ахлоқиро дар насри бадеӣ муайян кардааст. Марҳилаи аввал аз солҳои 20-ум то солҳои 40-ум муайян шуда, ахлоқи қаҳрамонон беитар аз нигоҳи замони кӯҳнаву нав баррасӣ гардидааст. Нависандагон ахлоқи манфури давраи амириро зеро танқиди шадиди гирифта, образҳои тозае офаридаанд, ки бо сифатҳои хуби ахлоқӣ барои зиндагии ошоштаи мардум кӯшиши доранд. Давраи дувум аз оғози Ҷанги Бузурги Ватанӣ то авохирӣ солҳои 50-ум маҳсуб мешавад, ки бо тараннуми ахлоқи ҷавонмардон, инъикоси ватандӯстӣ, диловариву қорнамоиҳои ҷанговарон, садоқати занон ва ситоиши қорномаву андешаву ахлоқи қаҳрамонон имтиёз дорад. Марҳилаи сеюм аз авохирӣ солҳои 50-ум то поёни садаи ХХ муайян шуда, давраи инъикоси ахлоқи қаҳрамон бо забони баён ва шеваҳои тозаи тасвир маҳсуб мешавад. Дар ин марҳила тавассути баҳрабардорӣ аз сабақҳои таърих, истифодаи қиссаву ривоят, устураву рамзҳо, бахусус, ба коргирии насри андеша, пурқувват шудани кӯшишҳои психологӣ меъёрҳои ахлоқие аз қабилӣ оғозии фикру амал, дӯст доштани Ватан ва эҳтироми муқаддасоти он, расму оинҳои миллӣ, ба ҷой овардани вазифаҳои хоси инсонгароӣ ва монанди ин ба миён омаданд.

Ключевые слова: произведение, эволюция, сцена, литература, политическая революция, национальные традиции, тема, политическая и социальная ситуация, литературоведение, нравственные и духовные ценности, современная этика

В статье рассматриваются этапы отражения нравственной проблематики в художественном наследии XX века. На основе изучения литературных произведений XX века автор определил, что отражение нравственных вопросов в связи с потребностями времени, в частности, под влиянием политических и социальных изменений претерпело коренные изменения. Он выделил три периода смены нравственных норм в художественной литературе. Первый этап определяется с 20-х по 40-е годы, нравы героев рассматриваются больше с точки зрения старых и новых времен. Писатели подвергли резкой критике гнусную этику эмирата и создали новые образы, людей, стремящихся к мирной жизни и имеющих хорошие нравственные качества. Второй период от начала Великой Отечественной войны до конца 50-х годов характеризуется прославлением нравов молодежи, отражением патриотизма, мужества и подвигов воинов, верности женщин и восхвалением подвигов и замыслов героев. Третий этап определяется с конца 50-х до конца XX века и считается периодом выражения нравственности героя языком, экспрессией и чистым стилем изображения. На данном этапе наблюдается использование уроков истории, сказок и легенд, принципов и символов, в частности, использование прозы, усиление психологических исследований, таких как свобода мысли и действия, любовь к Родине и проявление

уважения к ее святыням, национальным обычаям и традициям, характерным для человечества и т.п.

Key words: literary production, evolution, stage, literature, political revolution, national traditions, theme, politico-social situation, literary criticism, moral and spiritual values, modern ethics

The article dwells on the stages of reflecting moral issues in the belles-lettres heritage referring to the XX-th century. Designing on the premise of the study beset with literary productions of the relevant century, the author determines that reflection of moral issues in connection with the needs of time, in particular, under the influence of politico-social changes has undergone fundamental changes. She identifies three periods of change in moral standards in belles-lettres literature. The first stage is defined from the 20-ies upto the 40-ies he characters` morals are considered more from the point of view of old and new times. The writers have sharply criticized nefarious ethics of the emirate and created new images that strive for a peaceful life of people with good moral qualities. The second one from the beginning of the Great Patriotic War upto the end of 1950-ies is characterized by the glorification of morals of young people, reflection of patriotism, courage and exploits of soldiers, loyalty of women and praise of exploits and plans of heroes. The third one is defined from the end of the 50-ies upto the end of the 20-th century and is considered to be the period of expression of morality of hero with language, expression and pure style of depiction. At the relevant stage, through the use of history lessons, usage of fairy tales and legends, principles and symbols, in particular resorting to prose, strengthening of psychological research, such as freedom of thought and action, love for the Motherland and respect for its saints, national customs and traditions, characteristic of humanity and so on.

Мусаллам аст, ки табаддулоти сиёсии ибтидои асри XX дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дигаргунии кулӣ ба вучуд оварда, ба ташаккули инкишофи адабиёти аз лиҳози мавзӯву мундариҷа тоза роҳ ҳамвор намуд. Замони нав дар фаъолияти нависандагону шоирон низ вазифаҳои тоза гузошт. Адабиёти бадеӣ чун маҳсули афқору вазъи сиёсии ҷадид ба вучуд омада, то ҳадде ранги иҷтимоӣ гирифт ва раванҷу ҷилваӣ тоза ёфт. Ташвиқи ғояҳои шӯравӣ, дастуру оинҳои ҳизбӣ, тасвири афқори ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ рушд намуд. Шеваҳои кӯҳани наср марҳила ба марҳила аз миён рафта, адабиёти бадеӣ рӯй ба тасвирҳои тозаву ҷадид овард. Баробари анвои ҷадид, забони содаву бепироя, сабку услуб ва мафҳуми тозаӣ иҷтимоӣ зухур намуданд. Масоили мубориза бар зидди истисморгарон, босмачигарӣ, озодии мардум, сохтмони ҳаёти нав, ҳуқуқи занон, масоили кӯҳнаву нав, маҳви бесаводӣ, рушди маорифу маданият ба доираи таваҷҷуҳи аҳли завқу назар ворид шуд. Гузашта аз ин, дар заминаи тасвири нобаробарии вазъи иқтисодии ҷомеа то замони шӯравӣ, муборизаи шадидаи ақливу эҳсосӣ ва ғоявӣ образҳои барҷастаи мутаҷаддид зухур намуданд. Чунин тамоюлҳои ҷашмигарӣ таҳаввулоти назаррасеро дар инъикоси масоили ахлоқӣ инсон дар солҳои бистуми садаи XX ба миён оварданд. Таваҷҷуҳ ба ғояву муҳтавои адабиёти солҳои мавриди назар вобаста ба вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ давлатӣ абарқудрати шӯравӣ марҳила ба марҳила таҳаввул намудани арзишҳои ахлоқӣ ва меъёрҳои тасвир низ дар адабиёт дарак медиҳад. Аз ин рӯ, тасмим гирифта шуд, ки ба роҳи усул ва замони таҳаввули марҳилаҳои ахлоқӣ дар адабиёти садаи XX то андозае равшанӣ андохта шавад. Марҳилаи аввалро метавон аз солҳои бистум то солҳои 40-ум муайян намуд, ки бо ному осори саромадони адабиёти бадеии тоҷик Садриддин Айнӣ, Ҳаким Карим, Раҳим Ҷалил, Ҷалол Иқромӣ рабт дошта, давраи идомаи суннатҳои миллии адабӣ дар навъу қолаб ва ғояҳои тоза ба ҳисоб меравад. Дар асарҳои ин адибони маъруф мазмуни тоза пайдо кардани ахлоқи марғуби аҷдодони мо, сифатҳои ахлоқи шӯравӣ дар андешаи гуфтор ва кирдору рафтори муосирон ба зухур омаданд. Инъикоси мавзӯю мазмунҳои вижаи ахлоқӣ аз нахустпавести бунёдгузори насри тоҷик устод С.Айнӣ «Ҷаллодони Бухоро» (1920) оғоз гардида, давра ба давра дар асарҳои дигар мавқею мақоми устувор пайдо намуданд. Мавсуф бо санъати баланди офарандагӣ таъсири сиёсати замон, муҳити иҷтимоӣ, зулму истибдоди давраи амириро дар шаклگیری ахлоқи ҳамзамонон ба тасвир гирифта, вайрон шудани ахлоқи инсонҳо ва гузашта аз ин, таъсири онро ба тақдир ва ҳатто гусаста шудани риштаи умри онҳо нишон медиҳад. Муҳтавои повестҳои адиб аён мекунад, ки инсонпарварӣ ҳамчун яке аз ғояҳои асосии осори устод қарор гирифта, дар шакли мазмунҳои гуногун ба зухур омадааст. Барои нависанда ҳастии озодона бидуни фишору таъзиқ, зулму асорат ва озодӣ дар ифодаи андешаву афкор, интиҳобу амал, зиндагиву кори инсон муҳим буд. Аз ин рӯ, дар повести «Ҷаллодони Бухоро» масоили инсонпарварӣ на танҳо аз раҳму шафқат нисбат ба инсон, балки муборизаи ӯ барои озодӣ, зиндагии ошоишта, ҳимояи ҳуқуқ, дастрасӣ ба қору амалҳои дилхоҳ, гиромидошт ва некӯаҳволӣ дар ҷодаи аввал қарор доранд. Азбаски моҳияти аслии повестро нишон додани вазъи сиёсати замон, таҷассуми зулму

истибдоди ҳокимони давр ва муҳим аз ҳама, тафаккуру ахлоқи инсон дар нимаи охири садаи XIX ва ибтидои садаи XX ташкил медиҳад, саргузашту мушоҳидаҳои нависанда ба сифати маводи асосии асар хидмат карда, бештар зиндагии шахсони воқеӣ ва рафтору хислатҳои мушоҳиданамудаи нависанда ба қалам омадаанд, аз ин рӯ, шиносӣ бо ахлоқи қаҳрамонони асар бевосита аз ахлоқи ҳамзамонони нависанда шаҳодат медиҳанд. Чунин усули ниғориш минбаъд дар повестҳои «Одина», «Ятим» ва романҳои «Дохунда»-ву «Ғуломон» низ вусъат ёфт. Донишманди маъруфи тоҷик Атаҳон Сайфуллоев андеша дорад, ки «Дар романҳои «Дохунда», «Ғуломон» ва повести «Ятим» ахлоқи феодалӣ маҳкум ва ахлоқи нави сотсиалистӣ ба сифати муайянкунандаи дунёи маънавии қаҳрамонони асар васф мешавад» [16, с. 221]. Бо он ҳама тавачҷуҳи фаровон ба вазъи сиёсату иҷтимоии ҷомеа, азобу машаққат ва тақдирҳои инсон дар асарҳои бадеии нависанда метавон натиҷае бардошт, ки адиби маъруф дар омилҳои рафъи мушкилоти маънавии ҷомеа ва хулқу атвори муосирон меҳодад инсонҳои соҳибирода ва хушахлоқи замони ҳешро тарҳрезӣ намояд. Ҳақиқати воқеии асарҳои устод Айни дар он зоҳир мешавад, ки нависанда персонажҳои меҳвариро пайваста дар ҳолатҳои ҷисмонӣ рӯҳонӣ, азобу меҳнати пуршиканча ва мубориза бо ноадолатҳои замон ба тасвир мегирад. Адиб вазъи синнусоливу оилавӣ, тафаккуру ҷаҳонбинии қаҳрамонро аз дидгоҳи хеш берун намегузорад ва бештар сабаби вайроншавии ахлоқи ҷавонро аз муҳити хонавода медонад, ки образи Ибод аз повести «Одина» намунаи боризи ин андешаҳост. Ба ибораи дигар, аъмоли қаҳрамонони повести «Одина» чунон дар муқоисаву муқобила ба тасвир омадааст, ки хонанда бегумон тавассути онҳо моҳияти ҳастии инсонро дар тафаккури адиб дарк мекунад. Масъалаи меҳварии повестҳо баҳсу андешаҳои амиқи фалсафӣ дар заминаи муборизаи неку бад ва адлу зулм мебошад. Табиист, ки аз назари ахлоқӣ ифода намудани андеша ва бо панду ҳикмат зиннат бахшидани осор то замони таълиф ва нашри аввалин асарҳои мансури бадеӣ низ дар эҷодиёти адиб ҷой доштанд ва чуноне ки адабиётшиноси маъруф Муҳаммадҷон Шакурӣ низ зикр кардаанд: «Анъанаҳои панду ҳикмат аз солҳои бист дар эҷодиёти устод Айни шакл дигар карда кам-кам ба дастурҳои тасвири реалистона тобеш шудаанд» [19, с. 54].

Мусаллам аст, ки адабиёти баъдиинқилобии тоҷик аз асолати худ хеле дур рафта, бисёр аз арзишҳои адабӣ барҳам хӯрда, инъикосгари ниёзҳои матлабҳои сиёсати асри XX гардид. Он ба талабот ва ниёзҳои замона, татбиқи ғояву дастурҳои хизбӣ ва таблиғи дастоварду қомебиҳо хидмат намуда, инъикосгари рӯҳи замон ва вазъи иҷтимоиву сиёсӣ шуда буд. Набоҷад фаромӯш кард, ки нависандагон ҳамчун парвардаи ҳамин муҳит ба талаботҳои он созгор мешуданд ва нуқотеро бар шарҳу тафсиру тасвир мепардохтанд, ки барои ҷомеа муҳим меҳисобиданд ва ё сиёсати вақт иҷборан бар дӯши аҳли қалам мегузошт. Баҳусус, омили дувум чун талаботи сиёсии солҳои мавриди назар асоси эҷодиёти нависандагонро фаро гирифта буд, ки ин зухуротро дар эҷодиёти Раҳим Ҷалил низ мушоҳида намудан мушкил нест. Нависанда дар баробари мутобик шудан ба ҷаҳорҷӯбаи талаботи адабии замон дар интиҳоби мавзӯ ба маънавиёту ахлоқи қаҳрамон мароқ зоҳир мекунад ва ахлоқи қаҳрамонро бо ду усул ба риштаи тасвир мекашад: аввал, дар ҳикояҳои чиддӣ, ки бештар муборизаи халқ барои зиндагии озоишта ва фаъолияти меҳнатии мардум инъикос шудааст, дигар дар ҳикояҳои, ки боқимондаҳои урфу одатҳои халқӣ ва хислатҳои инсонҳо ба тариқи танз нишон дода мешавад. Дар ҳар ду ҳолат ҳам адиб кӯшиш намудааст, андешаву афкор ва муҳимтар аз ҳама, ахлоқи қаҳрамонро дар заминаи тағйироти муҳими иҷтимоиву маънавӣ ва сиёсӣ нишон диҳад. Ҷалол Иқромӣ дастбӯ гардид, ки дар осори реалистӣ, ки тору пуди он бар воқеанигорӣ бунёд ёфтааст рангу нақшҳои психологиро ҷой диҳад ва дар ин замина масоили ахлоқиро хеле густарда баррасӣ намояд. Мавсуф дар осоре, ки то солҳои 40-ум рӯи чоп омадаанд, бештар ба ахлоқи одамони замони нав тавачҷуҳ дорад. Муҳимтарин нуқта дар тасвири ахлоқи занону духтарон зоҳир мешавад. Адиб дар баробари бозтоби ахлоқи шоистаи занон, аз ахлоқи манфури онҳо низ сухан карда, («Тирмор») масъалаи озодии занонро мавриди санҷиш гузоштааст («Зӯхро»). Мавсуф ончунон дар тасвири афкору андешаи қаҳрамонони манфӣ маҳорат зоҳир намудааст, ки бевосита шахсияти онҳо бо тамоми ниҳоду андешаи касиф пешорӯи хонанда падидор мешавад.

Асарҳои Ҷалол Иқромӣ ҷиҳатҳои пешқадами ахлоқи замони худро тарғиб карда, одамонро дар рӯҳи покиза доштани тинат, озодии ишқу муҳаббат, кадршиносии ҳамдигар ва амсоли инҳо тарбият мекарданд. Чунин тарзи тасвир, ки бештар дар асоси муқоисаву муқобила нишон додани ахлоқи ҳамзамонон зухур мекунад, дар ҳикояву новеллаҳои Ҳаким Карим низ мушоҳида мешавад. Ҳаким Карим, ки бештар дар инъикоси рӯйдодҳои тозаӣ ҳаёт маҳорати хоса дошт, тасвири ахлоқи қаҳрамонро низ чун устод Айни ва Ҷалол Иқромӣ дар заминаи муборизаи кӯҳнаву нав ба қор гирифт.

Чанги Бузурги Ватанӣ чун дигар воқеаҳои сиёсии замон таҳаввули чашмгиреро дар ғояву муҳтавои адабиёти тоҷик ба миён овард ва тӯли зиёда аз 30 сол яке аз мавзӯҳои муҳим дар ҳама навъҳои адабӣ қарор гирифт. Солҳои чанг адибони тоҷик ба таълифи анвои хурди адабӣ бештар таваҷҷуҳ намуданд. Ғояҳои нависандагон бештар дар жанрҳои ҳикоя, новелла, осори публицистӣ ва драма ҷойи худро пайдо намуда, як муддат повесту роман навишта нашуданд, зеро анвои бадеӣ чун анвои иттилоотӣ хусусияти ғайрӣ бояд касб мекард ва ҳамовоз будани нависандагонро дар воқеаҳои чанг нишон меод. Меъёрҳои маъмулии ахлоқӣ дар жанрҳо ва мавзӯҳои ҷадид зухур намуданд. Бо баробари оғоз шудани чанги дуҷониби ҷаҳонӣ бархе аз сифатҳои ахлоқи қаҳрамонон рӯ ба таҳаввул оварданд, зеро сиёсати замон тақозо дошт, ки барои ҳарчӣ бештар тарғибу ташвиқ намудани ҷавонон ба майдони чанг ба бархе аз аносирӣ тозаӣ ахлоқӣ таваҷҷуҳ зоҳир карда шавад. Азбаски дар замони чанг хусусияти тарғиботиву ташвиқотии адабиёт рӯ ба рушд овард, зарурати бақорғирӣ ва мазмунсозӣ тавассути меъёрҳои тозаӣ ахлоқӣ як падидаи маълум буд. Мумтозтарин адибони давра чун устод Айнӣ ба навиштани осори публицистӣ рӯӣ оварданд ва дар ташаккули гузариши жанрҳои очерк, фелетону памфлет саҳм гузоштанд. Гузашта аз ин, инъикоси масоили ахлоқӣ дар заминаи рӯйоварӣ ба таърихи гузаштаи халқ ва адабиёти шифоҳӣ рушд намуд, адабиёти бадеӣ низ дар жанрҳои хурд ноустуворана пеш рафт. Дар ин давра бештар ҳикояҳои чангии Раҳим Ҷалил ба қалам омаданд, ки дар маҷмӯаи «Ҳикояҳои давраи чанг» (1941) ҷой дода шудаанд. Ҳикояҳои «Телпақдӯз», «Розигии модар», «Ҳиммати Бобо Ҳалим» бозгӯйкунандаи ахлоқи муосирони адиб дар давраи чанг мебошанд.

Мусаллам аст, ки вобаста ба хусусияти адабиёт дар ҳар марҳила тағйирот нахуст дар мавзӯи асар ба вуқӯ меояд. Интиҳоби мавзӯ асосан дар ду самт сурат мегирад: мавзӯҳои давраи аввал моҳиятан рушд мекунад ва ё вобаста ба воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоии замон дигар мешаванд.

Давраи Чанги Бузурги Ватанӣ нисбатан мураккаб буд ва масъулияти вазифаи нагорандагӣ дар бозтоби муҳимтарин воқеаҳои ҳодисаҳои замон бештар. Дар ин марҳила таваҷҷуҳ ба тараннуми ахлоқи ҷавонмардӣ, ватандӯстӣ, диловариву қорнамоиҳои ҷавонон, садоқати занон бештар гардид, зеро тасвири қаҳрамониву қонбозҳои қаҳрамонон, ситоиши қорномаву андешаву ахлоқи онон ҳамчун василаи тарғиботи адабиёти нафиса хидмат мекард ва хонандагонро ба ватандӯстию диловарӣ раҳнамун менамуд. Мавзӯи чанг ва асарҳои ба истилоҳ «чангӣ» баъд аз хотимаи чанг дар тамоми навъҳои адабӣ ҷой гирифт. Ҷалол Иқромӣ, Сотим Улуғзода, Фотех Ниёзӣ, Пӯлод Толис ба тасвири таърихи бадеии чанг пардохтанд. Нависандагон ҳадафмандона кӯшиш менамуданд қудрату тавони артиши шӯравӣ, садоқати инсонро ба ватан, қонфидаи ва далериву шучоати ҷавононро дар ҳифзи марзу буми кишвар, руҳи ватандӯстии халқ, дӯстиву бародарии миллатҳои гуногуни шӯравиро дар майдони ҷарб ва ҳамчунин, воқеаҳои ақиқоҳоро ба риштаи тасвир кашанд. Дар ин самт яке аз дастовардҳои муҳими ин давра асари «Вафо»-и Фотех Ниёзӣ, ки руҳу иродаи қавии ҷавонони тоҷикро дар адои вазифаи худ дар майдони ҷарб нишон медиҳад. Нависанда, дар симои қаҳрамонони марказӣ Сафар Одинаев ва Дадобой Эрматов, ки дар баробари ҷавонони гуногунмиллати шӯравӣ дар майдони чанг қаҳрамониву диловарӣ нишон доданд, аз саҳми ҷавонони тоҷик дар роҳи ғалаба сухан кардааст. Ҷарҷанд дар нақди адабӣ асари мазкур сарусадҳои зиёдеро ба вуҷуд овард, вале дар замони худ аз нахустин асарҳои махсус мешуд, ки то андозае ҷойи холишудаи асарҳои бузургҳаҷмо рӯ кард. Повестҳои «Ҷавоби муҳаббат»-и Ҷалол Иқромӣ ва «Ёрони боҳиммат»-и Сотим Улуғзода низ ба ҳаёти чанговарон баъд аз хотимаи чанг бахшида шудаанд. Дар замони чанг вобаста ба вазъи бади иқтисодӣ, зиёд шудани шумораи маҷрӯҳон, зарурате пеш омад, ки нисбати парастории маҷрӯҳон ҷораҳои амалӣ дида шавад. Давлати чангзадаву вазъи иқтисодииш фалаҷшуда, имкони таъминоти пурраи аҳолиро бо маводи хӯрокворӣ ва либосу дигар лавозимоти зарурӣ надошт, аз сӯи дигар зиёд будани теъдоди маҷрӯҳони чанг, ниёзи онҳо ба парастории хоса ва таъминоти моддӣ, имкони худтаъминкунӣ надоштани онҳо ва ғайра омилҳои буданд, ки нависандагонро барои тасвири образи инсонҳои меҳрубону вафодор ва хуширода водор карданд. Дар ин самт образи Зайнаб аз повести «Ёрони боҳиммат», ки дар вақти интиҳоб на зиндагии осоишта, балки масъулияти нигоҳубини Ҷӯрабеки маҷрӯҳро ба дӯш мегирад хеле рамзӣ ба тасвир омадааст. Адиб дар заминаи инъикоси ахлоқи писандида, назари нек, ҳиссиёти зебо ва олами ботинии Зайнаб, ба қувваи азму иродаи ӯ рӯҷӯ мекунад ва ӯро чун намунаи занҳои ахлоқан мусаллаҳ ба тасвир мегирад. Воқеан таълифи чунин асарҳо натавонистанд, дар баргараф намудани ҳолати бавуқӯмада бетарафӣ зоҳир кунанд. Сарфи назар аз ин, чунин асарҳо воқеан барои ҷомеа судманд ва гузашта аз ин, барои

ба эътидол омадани вазъи ақибгоҳ нақши калидӣ низ доштанд. Дар адабиёти баъдичангӣ мавзӯи чанг ҳамчунин дар ҳикояҳо низ инъикос шуда, дар шакли маҷмӯа ба нашр расиданд, ки ба қалами Фотех Ниёзӣ («Интиқоми тоҷик») ва Раҳим Чалил («Умри дубора») мансуб ҳастанд. Дар адабиёти баъдичангӣ мавзӯҳои ғайричангӣ низ назаррас аст, ки бештар дар эҷодиёти Сотим Улуғзода (романи «Навобод» ва повести «Субҳи ҷавонии мо») Чалол Иқромӣ (романи «Шодӣ» қисми 2, повести «Ситора», ҳикояҳо дар маҷмӯаи «Муҳаббат»), Раҳим Чалил («Одамони ҷовид», силсилаҳикояҳо дар маҷмӯаҳои «Баҳор» ва «Ҳикояҳо»), Пӯлод Толис (повести «Ҷавонӣ», ҳикояҳо дар маҷмӯаҳои «Чароғҳо», «Ҳикояҳо», «Дар сари роҳи калон»), Қодир Наимӣ (повести «Роҳи дуруст») ва ғайра ба назар мерасад. Асарҳои ин давра бештар ба сохтмони ҳаёти нав, обод намудани кишвар, меҳнати мардуми тоҷик дар заминҳои пахта, ташкили заводу фабрикаҳо, ташаббускорӣ, навоарӣ, худтанқидкунӣ ва ғайра бахшида шуда буданд, маъмулист, ки ахлоқи қаҳрамон дар заминаи ғаъолият дар ин ё он соҳа кушода мешавад. Дар баробари чунин асарҳо навъу шаклҳои тоза ифодаи ғояву мавзӯ ба миён омад, ки дар онҳо бештар ҳаҷву танз низ ба қор гирифта шудаанд, аз ҷумла «Ҳари бедум», «Чингизи асри XX» ва ғайра. Шубҳае нест, ки дар баёни ин андеша, таъкиди рӯҳи ватанпарварӣ-чанговарии осори гузашта аслан бо ҳадафи бедор сохтани ҳисси мардуми шӯравӣ бар зидди фашизми гитлерӣ сурат гирифтаанд. Дар ниҳоди ин андеша пайванди адабиёти шифоӣ бо ниёзҳои иҷтимоии замони аҳамияти муҳим дорад. Хусусияти вижаи ин марҳила дар баробари мавзӯҳои чангӣ рӯйоварии нависандагон ба мавзӯҳои суннатӣ аст. Ба андешаи адабиётшиносон дар поёни солҳои 50-ум давраи нави наср оғоз гардид, ки ташкили чорабиниҳои фарҳангӣ, даҳаю ҳафтаҳо, сафарҳои эҷодии адибон, мизҳои мудаввару муҳокимарониҳо, суҳбатҳои хоса дар доираҳои адабӣ ва мулоқотҳо бо адибони ҷумҳуриҳои дигари шӯравӣ ба он заминаи муҳим гузаштанд [4,с.505]. Асари чаҳорҷилдаи устод Айнӣ «Ёддоштҳо» маҳсули нахустини ҳамин давра маҳсуб мешавад, ки дар рушду такомули насри тоҷик заминаи мусоиде фароҳам овард. «Ёддоштҳо»-инъикосгари вазъи сиёсӣ иҷтимоии охири асри XIX ва ибтидои садаи XX буда, дар омӯзиши вазъи маънавию фарҳангӣ ва ахлоқиву маишии замони зиндагии муаллиф басо боарзиш аст. Бахусус, ахлоқи вайрони чанд нафар мардону ҷавонон, булҳавасӣ ва таъсири мудҳиши он ба равиши зиндагии занону духтарони нобалиғ хеле риққатовар тасвир гаштааст. Устод Айнӣ коста шудани ахлоқи мардуми Бухороро дар робита ба андешаву тафаккури костаи мардум ба тасвир гирифта, натиҷаҳои даҳшатбори онро дар тақдирӣ ҳамзамонон нишон додааст. Аз авоҳири солҳои 50-ум то поёни садаи XX-умро давраи густариши босуръати насри бадеӣ, сифатан дигаргун шудани мавзӯву муҳтаво, шеваи тасвир, забону баён мегардонанд. Чуноне ки қаблан зикр кардем, мавзӯи адабиёти солҳои чанг бештар ҷиҳати бедор кардани ҳисси ватанхоҳии мардум муайян мешуд, баъди ғалабаи кишвари абарқудрати шӯравӣ низ тавсифи корномаву набардҳои ҷавонмардони шуҷои шӯравӣ як шоҳаи адабиёт гардид. Гузашта аз ин, майлони аврупогарой ҷомеаро фаро гирифта, расму русуми шарқӣ оҳиста-оҳиста рӯ ба таназзул овард. Ба андешаи муҳаққиқон ин омил боиси бознигарӣ ба мавзӯи ахлоқи одобӣ муосирон, рӯзгору маишати онҳо гардид, ки таълиф ва нашри романи ахлоқию психологӣ «Ман гунаҳгорам» дар ин давра падидаи мусбат буд [4,с.507]. Нависанда воқеан дар офаридани сиришти инсонӣ дар замони худ як тозагии эҷодиро ба зухур овард. Мавсуф натавон ҷиҳати татбиқи мақсаду ғояи асар захмат кашид, балки дар образофариву ифодаи хислати қаҳрамонон, бақоргирии муҳимтарин меъёрҳои психологӣ як таҷаддуди адабиро ба миён овард. Маҳз аз ҳамин нуқтаи назар донишманди маъруфи тоҷик А.Набавӣ асари мазкурро «Нахустин романи ахлоқии психологӣ насри муосири тоҷик» (10, 63) номидааст. Тасвири ахлоқи ҳамзамонон тавассути рӯчӯҳои психологӣ минбаъд дар асарҳои «Тобистон»-и Пӯлод Толис, «Баъде, ки осие бозмонд» ва «Духтаре, ки ҷустуҷӯяш мекунам»-и Юсуфҷон Ақобиров, «Дар доманаи кӯҳҳои қабуд»-и Раҷаб Амонов, «Авроқи рангин»-и Ҷумъа Одинаев, «Занги аввал» ва «Ҷӯғӣ»-и Сорбон, «Сукути куллаҳо»-и Саттор Турсун ва ғайра ба миён гузашта шуд. Адибон симои маънавии инсон, ташаккули шахсияти ӯро дар замони чанг ва баъди чанг, рӯзгору аҳвол ва андешаву афкори муосиронро воқеъбинона ба тасвир гирифтанд. Онҳо воқеиятро дар робита бо муҳимтарин арзишҳои ахлоқиву маънавий ба қалам дода, образҳои ҷадидро, ки ғаъолияти шахсиашон бо таваҷҷӯҳ ба ахлоқи ҷомеа гирех меҷӯрад, офариданд. Дар ин солҳо як силсила ҳикояҳои адиби тавоноии тоҷик Фазлиддин Муҳаммадиев рӯи қор омаданд. Ба андешаи муҳаққиқон «мавуф нависандае буд, ки чанбаи фалсафӣ ва маърифатии насри муосирро бо ҷиддият рушд дод» [4,с.572]. Аз асарҳои адиб аён мегардад, ки ӯ ба инсон ва мақому ахлоқи вай дар ҷамъият дар ҳар асар бо назари нав менигарад, вобаста ба ғояи асар ахлоқи фардӣ ва ҷамъиятии муосиронашро хеле ҷиддӣ ба таҳлили бадеӣ мекашад («Варта», «Шоҳии япон», «Одамони

кухна», «Палатаи кунчакӣ»). Хусусияти дигари асарҳои ин давра дар он зоҳир мешавад, ки таҳлили ахлоқи қаҳрамонон аз ҷониби қаҳрамони марказӣ бештар сурат мегирад, яъне ахлоқи ҳамзамонон тавассути андешаву афкори қаҳрамони марказӣ баррасӣ мешавад. Дар солҳои 60-80-ум «тамоюли инсоншиносӣ» дар насри бадеии тоҷик вусъат ёфт, Сотим Улуғзода, Ерун Кухзод, Юсуфҷон Ақобиров, Сорбон, Ҷонибеки Ақобир, Муҳиддин Хоҷаев, Абдурафӯз Рабизод, Саттор Турсун, Абдуҳамид Самадов, Муаззама Аҳмадова, Сайф Раҳимзоди Афғардӣ, Муҳаммадзамони Солеҳ, Баҳманёр ва дигарон ба тасвири вазъи равонии инсон бештар эътибор доданд ва руҳияву ахлоқи инсонро хеле батафсил ошкор намуданд. Дар ин давра баҳусус, насри андеша рушд кард, қаҳрамони андешаманд, дорои таҳлилу баррасии амиқ ба майдон омад ва марҳила ба марҳила тарзу усулҳои тоза тасвир, бақоргирии тимсолҳои ғайиоддӣ, бо диду назари нав баррасӣ намудани масъала ба миён омад. Нависандагон бештар ба умқи андешаи инсон рӯй оварданд, масъалаи ҳастии инсон, моҳияти офариниш, андешаву афкори ботинии шахс, вазъи руҳиву равонии инсон бо усулҳои ғайримаъмул мавриди баррасӣ қарор гирифт. Баҳусус бо зуҳур ва пайкорҳои насли ҷавони солҳои 80-ум қолабҳои тозаи бозчустҳо, шеваи номаъмули баёни матлабҳои адабӣ, тасвирҳои ғайримаъмуливу аксар рамзӣ, арзишҳои миллӣ ба доираи муомилоти ҳунари нафиса ворид шуданд ва давра ба давра таҳким ёфтанд. Метавон гуфт, ки дигаргунсозиҳои рӯҳиву равонии ҷомеаи ин давра, замони таҷаддуди маънавиву фарҳангӣ ҷавҳари фаъолияти адабии нависандагони поёни садаи ХХ-ро таъин намуда, меъёрҳои дар усули фикру низомии офариниши онҳо фароҳам овард. Дар ин давра инъикоси масоили ахлоқи инсонӣ дар рангу шеваҳои ҷадид паҳноӣ зиёдро ишғол намуд. Кӯчактарин масоили ахлоқӣ аз назари заррабини адибон дур намонд ва онҳо ҳама гуна ҷузъиёти ҳислати инсонро тавонистанд ба маърази тасвир гиранд. Тафовут ва бартарии ин марҳила дар он зоҳир мешавад, ки давраи густариши босуръати адабиёти бадеӣ буд ва вазифаи тарғиботию тавсифии адабиёт бамаротиб суст шуда, баръакс, тавачҷӯх ба рӯзгору фаъолият, одобу ахлоқи ҳамзамонон рушд кард. Адибон аз қолаби муайяни масъалагузори фаротар рафтанд, аз ин рӯ, имкони бештари инъикоси муҳимтарин масъалаҳои ахлоқӣ ба миён омада, тавассути баҳрабардорӣ аз сабақҳои таърих, истифодаи қиссаву ривоёт, устураву рамзҳо ғояҳои адабӣ, баҳусус, бақоргирии насри андеша, пурқувват шудани кӯшишҳои психологӣ ва амикрафти тасвири психологӣ дар қиёми андеша ва бозчустҳои маънавию ахлоқӣ густариш намуданд. Дар насри психологиву фалсафӣ бо усули рамзгароиву истифода аз асотирӣ афсонаҳо матраҳ намудани масоили ахлоқи оиладорӣ («Дурӯғи сафед», «Додараки фариштаҳо»-и Сайф Раҳимзод, «Дарवेशи ҳақиқат»-и Муҳаммадзамони Солеҳ), тавачҷӯх ба мавқеи зан дар ҷамъият, ахлоқи андеша, орзуҳои эҳсосот («Себи сурх», «Чинор», «Истгоҳи шинос», «Соҳиби аспӣ сафед», «Гулпараки заринбол», «Рӯймолчаи сари девор», «Афсона»-Муаззама Аҳмадова, «Мактаби Шохтут», «Сафеду сиёҳ»-и Абдуҳамид Самадов, «Фариштаҳо»-и Баҳманёр») танқиди муфтхӯрӣ ва харобкунии табиат («Баъд аз сари падар», «Косаи давр»-и Абдуҳамид Самадов) ба назар мерасад. Образҳои офаридаи адибон дорои ахлоқи тафаккури гуногун буда, таҷассумгари рӯзгору муҳити муаллифанд. Муҳим аз ҳама дар роҳнамоӣ ба ҷавонон, покизагии андешаву ахлоқ ва нигоҳу назари онҳо қаҳрамонони солору ботаҷдбир, муйсафедони нурониву боандеша, маслиҳатгару ботақво, меҳнатқарину заҳматқаш, гарму сардии ҳаётро ҷашида амал менамоянд, ки бо ахлоқи ҳақидаи худ, намунаи ибрат ҳастанд («Варта»-и Фазлиддин Муҳаммадиев, «Косаи давр»-и Абдуҳамид Самадов, «Решаҳо»-и Сайф Раҳимзод, «Илзада», «Қаромоти Мулло Бухоризода», «Бевамард», «Бевазан»-и Баҳманёр ва ғайра). Осори адибони ин марҳила бо тозагаройӣ, асосҳои маънавиву ахлоқии ҳастии инсонро муайян намуда, кӯшиш ба ҳарч рафтааст, ки адабиёт ба рисолати асливу азалиаш таъмин карда шавад. Ба ин васила муҳимтарин масъалаҳои маънавиву ахлоқӣ, зиддиятҳои ҷаҳони ботинии инсон бо рангу тобиши ҷадид вориди адабиёти бадеӣ шуд ва ба зехну шуури хонандаи тоҷик ворид гардид.

Хусусияти дигари насри солҳои 80-ум пурзӯр шудани кӯшишҳои амикрафти тасвири психологӣ ва бозчустҳои маънавию ахлоқӣ мебошад. Бозтоби ахлоқи қаҳрамон дар заминаи кашфи розу ниёзҳои нухуфта ва асрори ниҳонӣ сурат гирифтааст, ки бо баҳрабардорӣ аз таҷрибаҳои ғани ва умдаи адабиёти дунё ба миён омад. Гузашта аз ин, насри психологӣ замони як мавзӯи муҳим – масъалаи шинохти моҳияти зиндагӣ ва табиати фитрии инсонро дар меҳвари андеша ва мулоҳиза гузошт. Ахлоқи қаҳрамонон бештар дар ҳолатҳои яъсу ноумедӣ, ифшоӣ розу ниёзҳои қаҳрамон ва маҷрои зиддияту ихтилофҳои зиндагии онҳо («Дурӯғи сафед»-и Сайф Раҳимзод, «Равшан»-и Муаззама Аҳмадова) муайян шуд.

Дигар аз тамоюлотӣ хос ва шеваи мумтози арзёбии осори адабӣ дар авоҳири садаи ХХ шаклгирии афкори адабӣ дар робита ба масъалаи худшиносии миллӣ мебошад, ки ин тамоюл

бештар дар асарҳои Сорбон, Ерун Кӯҳзод, Абдуҳамид Самадов, Муҳаммадзамони Солеҳ ва Баҳманёр ифода гардида, кӯшиш ба харҷ рафтааст, ки саҳифаҳои мамнӯъ, номакшӯф ва, ба истилоҳ, доғи давраи шӯравӣ ошкор карда шавад. Дар ин замина пеш аз ҳама кӯшиши судманди Муҳаммадзамони Солеҳро дар қиссаи «Ардавирафнома ё сояҳои шикаста» бояд қайд кард. Бознигарӣ ба таърих, сабақҳои таърих, таваҷҷуҳу инъикоси саҳифаҳои дурахшони он дар бозтоби нуктаи олии ахлоқ-озодии фикру амал, дӯст доштани Ватан ва эҳтироми муқаддасоти он, эҳтироми расму оинҳои миллӣ, ба ҷой овардани вазифаҳои хоси инсонгарой нақши бориз доранд. Дар чунин асарҳо тасвири андешапарварона, ҷанбаҳои фалсафӣ ва ахлоқии ифода мунтазам ба ҳам омада, масоили худшиносии миллиро таҳким мебахшанд. Дар ин давра адибони навқори вақт пайроҳаҳои тозаву ноозмудаи адабию убури карда, масъалаҳои муҳими рӯзгор ва ҷомеаро бо аносири таҳайюл имтизоз намуда, осори ғайриқолабӣ ба миён оварданд, ки дар онҳо андешамандии ботинии қаҳрамон тағйир ёфт, масоили матраҳшаванда аз рӯи биниши тозаи адабӣ баррасӣ гардид. Тасвири ғайримаъмулӣ образҳои ғайриоддӣ, истифодаи рамзу самбулҳои тоза, шеваи баёни ҷадид, истифодаи санъатҳои бадеӣ дарунмояи асарҳоро тағйир дода, дарки моҳияти аксари тасвириро душвор намуд. Баҳусус, офридани образ ба кулӣ таҳаввул пазируфт. Образҳои куллии мусбат нисбатан кам шуданд.

Ба ин тариқ, омили асосии таҳаввули масоили ахлоқӣ дар адабиёт ба гардишҳои кулӣ дар вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ ҷомеа рафт дошта, дар марҳилаҳои хоси садаи ХХ ба вуқӯъ омадааст. Адибон новобаста ба маҳдудиятҳои сиёсӣ вазъи душвори ҷумҳурӣ дар марҳилаҳои тақдирсози миллат кӯшиш ба харҷ додаанд, ки табиат, иродаву андеша, муоширати рафтор ва симои зоҳиру андешаҳои ботини инсонро ба маърази тасвир гиранд. Онҳо афкори ирфонӣ фалсафӣ ва анъанаҳои беҳтарини пешинӣро ба сурати тозаву либоси нав инкишоф дода, масоили муҳталифи иҷтимоӣ маънавию пайваста бо таъриху оин[ои ку]ани халқ баррасӣ намуданд. Ба ҷуз ин, аз нимаи садаи ХХ таваҷҷуҳи нависандагон ба анъанаҳои ниёгон афзуда, дар баробари инкишофи анъанаҳои адибони ҳамасри варзидаи худ, ба тақомули анъанаҳои беҳтарини адабиёти классикӣ пардохтанд. Онҳо дар пайванди масъалаҳои ахлоқии иҷтимоӣ замони худ ва фардо кӯшиш ба харҷ доданд, бо назари моҳиятбин ба фардои ҷамъият назар дӯхтанд ва масъулияти насли замони худро таъкид намуданд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Айнӣ, Садриддин. Ёддоштҳо. Куллият. Ҷилди У1.-Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1955.-570с.
2. Айнӣ, Садриддин. Одина (повест).-Душанбе: Адабиёти бачагона, 2016.-167с.
3. Айнӣ, Садриддин Ҷаллодони Бухоро.- Душанбе: Адабиёти бачагона, 2017.-96с.
4. Асозода, Худойназар. Таърихи адабиёти тоҷик (давраи нав).-Душанбе: Маориф ва фарҳанг», 2014.-672с.
5. Бақозода, Ҷӯраҳон. Ҷустуҷӯҳои эҷодӣ дар насри тоҷик. Душанбе: Ирфон, 1982. – 144с.
6. Баҳманёр. Сармадех (Роман дар қисса ва ҳикояҳо).-Душанбе: Деваштич, 2002.-394с.
7. Иқромӣ, Ҷалол. Ман гунаҳкорам.-Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1951.-108с.
8. Иқромӣ, Ҷалол. Шодӣ.-Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1954.-397с.
9. Набавӣ, Абдуҳолик. Ҷанги Ватанӣ ва афкори адабии тоҷикӣ (Нашри дувум бо таҳрири иловаҳои нав). – Душанбе: Андалеб Р, 2015. – 240с.
- 10.Набиев, Абдуҳолик. Тасвири олами ботинии инсон. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 160с.
- 11.Ниёзӣ, Фотех. Вафо. Иборат аз ду китоб. Китоби якум.-Душанбе: Ирфон, 1966.-392с.
- 12.Ниёзӣ, Фотех. Вафо. Иборат аз ду китоб. Китоби дуюм.-Душанбе: Ирфон, 1966.-500с.
- 13.Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик. Қисми 1. –Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1956.-312с.
- 14.Раҳимов, Сайф.Аз ёдҳо, аз ёдҳо...-Душанбе: Адиб, 1988.-224с.
- 15.Улуғзода, Сотим. Сарҳои мунтахаб. Иборат аз 4 ҷилд. – Душанбе:Ирфон, 1967-1976.
- 16.Сайфуллоев, Атахон. Мирзо Турсунзода: Очерки ҳаёт ва эҷодиёти шоир. – Душанбе: Ирфон, 1983.-464с.
- 17.Саматов, Абдуҳамид. Косаи давр.-Душанбе: Адиб, 1987.-320с.
- 18.Солех, Муҳаммадзамон. Оҳанги шаҳри ишқ.-Душанбе: Адиб, 1989.-192с.
- 19.Шукуров, Муҳаммадҷон. Паҳлӯҳои таҷки бадеӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 273с.
- 20.Ҷалил, Раҳим. Асарҳои мунтахаб, ҷилдҳои 1-4. –Душанбе: Ирфон, 1967-1971.

REFERENCES:

1. Aini, Sadriddin. Reminiscences. - V.VI. -Dushanbe: Tajik State Publishing-House, 1955. – 570 p.
2. Aini, Sadriddin. Odina (Story).- Dushanbe: Children`s Literature, 2016. - 167 p.
3. Aini, Sadriddin. Jallodoni Bukhara. - Dushanbe: Children`s Literature, 2017. – 96 p.
4. Asozoda, Khudoinazar. The History of Tajik Literature (New Period). - Dushanbe: Education and Culture, 2014. – 672 p.
5. Baqozoda, Jurakhon. Creative Quests in Tajik Prose. - Dushanbe: Cognition, 1982. – 144 p.
6. Bahmanyar. Sarmaddeh (Novel in Short Stories). - Dushanbe: Devashtich, 2002. - 394 p.
7. Ikromi, Jalol. I Am Guilty. - Stalinabad: Tajik State Publishing-House, 1951. - 108 p.
8. Ikromi, Jalol. Shodi. - Stalinabad: Tajik State Publishing-House, 1954. - 397 p.
9. Nabawi, Abdukholiq. Patriotic War and Tajik Literary Thought (The second edition with new editions and additions). - Dushanbe: Andaleb-R, 2015. – 240 p.
10. Nabiev, Abdukholiq. An Image of the Inner World of Human-Being. - Dushanbe: Cognition, 1997. – 160 p.
11. Niyoz, Foteh. Vafo. In two books. The first book. – Dushanbe: Cognition, 1966. – 392 p.
12. Niyoz, Foteh. Vafo. In two books. The second book. - Dushanbe: Cognition, 1966. – 500 p.
13. Essays on the History of Tajik Soviet Literature. Part 1. - Stalinabad: Tajik State Publishing-House, 1956. – 312 p.
14. Rakhimov, Sayaf. From Memories, from Memories. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1988. – 224 p.
15. Ulugzoda, Sotim. Selected Compositions. In 4 volumes. - Dushanbe: Cognition, 1967-1976.
16. Saifulloev, Atakhon. Mirzo Tursunzade: Essays on the Poet`s Life and Creation. - Dushanbe: Cognition, 1983. – 464 p.
17. Samadov, Abduhamid. A Round Bowl. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1987. – 320 p.
18. Soleh, Muhammadzamon. The Melody of City of Love. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1989. – 192 p.
19. Shukurov, Muhammadjon. Aspects of Belles-Lettres Research.-Dushanbe: Cognition, 1976.–273 p.
20. Jalil, Rahim. Selected Compositions, - V.V. 1-4. - Dushanbe: Cognition, 1967-1971.